

KOEN DE GROOT

MARTELAREN VOOR DE PAUS

De vergeten geschiedenis
van de Nederlandse
zoeaven

2023 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Koen de Groot
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagillustratie Menno Balm
Foto auteur David van Dartel
Kaarten Rogier Kalkers
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5072 3

Credo, pugno

Herman Schaepman, dichter, priester, politicus

*Vaarwel Nederland, ik heb uw grond verlaten
ik zie dan ook wellicht uw bodem nimmer weer
ik vertrek met blij gemoed naar de pauselijke staten
ik wijd daar hand en hart aan paus en Jezus' eer.
Daar ga ik als zouaafvoor Jezus kerk te strijden
ik ga met goed gevoel, ik ga met waren moed
daar help ik Rome's paus van elke strik bevrijden
die hem gespannen wordt door Piëmontees gebroed*

Klaas Smit, pauselijk zoeaaf

*Gij zult dat alles nooit verstaan, historisch verstaan, als ge niet
het beeld der enkeling ziet*

Johan Huizinga, historicus

INHOUD

Inleiding	11
PROLOOG. De paus in het nauw	19
Een nieuwe paus, een nieuwe koning 19	
Het revolutiespook 23 • Piëmont leidt de dans 27	
1	
TE WAPEN!	31
Legerhervormingen 31 • Frankrijks edelste zonen 34	
Nederlaag 38 • De laars verenigd 41 • Overal zoeaven 44	
Gravende soldaten 46 • De sfinx aan de Seine 48	
De vorst over de bergen 50 • Guldens en rijmpjes 53	
2	
RONSELEN VOOR DE HEILIGE VADER	57
Wervende priesters 57 • Noord-Brabant op de bres 60	
Familiebelangen 62 • Groepsdruk 65 • Wevers, boeren en een kwakzalver 67 • Krijgslustige devotie 69 • Zoeaven op avontuur 71	
3	
NAAR DE EEUWIGE STAD	74
Op de voorzienigheid 74 • Sigaren als dessert 76	
Te land en ter zee 80 • Een boom van 1 meter 78 84	
Tien kerken en het Colosseum 86 • Babylonische spraak- verwarring 90	

4

BANDIETEN EN BARMHARTIGHEID 96

Bonte verschijningen 96 • Een zelf gecreëerd probleem 99
Aghina in de bergen 102 • Wreedheden 105 • Gijsbers'
vergeefse tochten 108 • Vuile gehuchten 110 • Tyfus, pokken
en de cholera 114 • De aalmoezenierskwestie 118

5

IN DE KAZERNES VAN DE EEUWIGE STAD 121

Een bovennatuurlijk wezen 122 • Geestelijk leven 125
Hollands Casino 127 • Baarden vol kattenstront 131
(Nep)nieuws 134 • Slechte vrouwen van Piëmont 139
Spijbelaaers, drankorgels en Abraham Lincolns moordenaar 141
Lege beurzen 143 • De Martelaren van Gorcum 145

6

ONVREDE EN DE GLORIEHERFST VAN 1867 151

'Verschillende naties, maar de Fransen verdienen de
graties' 152 • Een landman korporaal 154 • Bourbon, Bourbon
en Bourbon 157 • Een rode invasie 161 • Kogels als hagel 164
Verbrijzelde tanden 167 • De held van Lutjebroek 170
Revolutie in Rome 177 • 'Paf, paf, paf en mijnheer viel neder' 179
Victorie te Mentana 181 • Nederlands trots 187

7

DE STILTE EN DE STORM 193

Aankomst en afscheid 193 • Schaepman en Schaepman 197
Een nieuwe strijd, hetzelfde doel 200 • Drie weken avontuur 202
De zaak blijft de zaak 204 • Gekrenkte trots 208 • Klein maar
slagvaardig 210 • Omsingeld 213 • Strijdend ten onder 215

8

WILS' NIEUWE SLAGVELDEN 220

Verkenner in Franse dienst 220 • Epauletten voor een
waaghals 223 • Vrijwilligers van het Westen 227 • Tegen beter
weten in 231 • Onwaarschijnlijke ontsnappingen 233

Herenigingen 237 • Het bataljon der Carlistische Zoeaven 240
De onneembare barricade van Igualada 244 • Rouwbeklagen voor
een gevallen held 247 • Haring in de Pyreneeën 249 • Catalaanse
rondgang 252

9

HELDEN ZONDER VADERLAND 256

Thuisblijvers en doortrekkers 257 • Broederschappen 260

Staatloze Nederlanders 264 • Versteende herinneringen 268

Legendarische voorbeelden 273

EPILOOG. Een vergeten geschiedenis 279

Woord van dank 287

Noten 289

Geraadpleegde bronnen en literatuur 305

Illustratieverantwoording 315

Register 317

Noot van de auteur: in dit boek citeer ik veelvuldig uit de brieven en dagboeken van zoeaven. Om de leesbaarheid te vergroten heb ik waar nodig leestekens toegevoegd of weggelaten en soms de woordvolgorde aangepast. De spelling die de zoeaven hanteerden heb ik vanuit romantisch oogpunt onveranderd gelaten. Eventuele ingrepen en uitleg in de oorspronkelijke teksten zijn door mij aangegeven tussen vierkante haken.

INLEIDING

Geliefde Ma!

Voordat ik Parijs verlaat en mijne reis verder voortzet wil ik toch nog een laatste vaarwel aan mijne Moeder, bloedverwanten, en vrienden brengen.

Ik weet hoe volgaarnen gij er in toestemdet dat wij optrokken voor het geloof en ter [verde]diging der H. Kerk; maar toch gevoeldet gij uw moederhart gepeinigd door de gedachten: ik zal hun misschien nooit weder zien. Dit trof u zeer en sloeg u ter neder, maar in deze droefheid werd gij opgebeurd door te gedenken dat het voor eene goede zaak was; dat wij gingen strijden.

Nu dan lieve Ma, in den geest kniel ik neder en vraag u vergiffenis voor al het leed en al de moeite welke ik u van mijne kinderjaren tot nu toe berokkend heb en vraag voor een laatste gunst van U: uw moederlijke zegen. Dan zal ik met gerustheid en vol moed ten [strijde] trekken en volgaarne [mijn] bloed tot den laatste [drup]pel ter verdediging der [kerk] en den H. Vader ten offer brengen.

Vaarwel dan, mijne moeder, bloedverwanten en vrienden, vaarwel. Zie ik u hier niet meer weder, dan toch hoop ik dat wij elkander hier namaals in eenen goeden staat weder te zien.

Uw liefhebbenden zoon,
Ignace.¹

Geliefde Moer

Dove doet ik Parijs verlaat,
 en myne reis verder voortzet,
 wil ik toch nog een luuts & waar
 ivel, aan myne Moeder, bloed
 verwanten, en vrienden, brengen
 Ik weet hoe volgaar men geyer
 in loestem doet, doet my op'toet
 te voor het geloof, en her
 diging der H. kerck;
 aar toch gevoeldes gy u
 moeder hart gepoingd, door
 de gedachten, ik zal hun mis
 schien moort, weder gien dit
 stof u zwer en sloey u ten meder,
 maer in dese droefheid, werd
 gy opgebruic, door te gedanken,
 dat, het voor een goede zaak
 was; dat my gingen stryden

De afscheidsbrief die Ignace Wils op 9 oktober 1865 vanuit Parijs naar zijn moeder zond.

Zestien jaar jong was Ignace Wils toen hij deze brief in de herfst van 1865 met grote haast in Parijs neerpende.² Enkele dagen daarvoor was hij samen met zijn oudere broer August uit Nederland vertrokken. Over de reden van zijn reis liet Wils in de brief aan hun moeder geen misverstand bestaan: op vastberaden toon schreef hij over de opofferingsgezindheid die hem dreef om de paus, de Heilige Vader Pius IX, te verdedigen. Met dat doel duidelijk voor ogen zette Wils vanuit Parijs zijn reis naar Rome per trein en schip voort. Eenmaal in de Eeuwige Stad aangekomen schreef Ignace Wils zich samen met zijn broer op 14 oktober 1865 vol overtuiging in bij het internationale vrijwilligersbataljon der pauselijke zoeaven.

Het pauselijke zoeavenkorps was enkele jaren daarvoor, begin januari 1861, opgericht. Paus Pius IX voelde zich als onafhankelijk koning van de Pauselijke Staten bedreigd door het nieuwgevormde Koninkrijk Italië en had jonge katholieken wereldwijd opgeroepen om hem op vrijwillige basis te helpen in zijn leger. Tussen 1861 en 1870 gaven bijna tienduizend jonge katholieken aan deze noodkreet gehoor. In eerste instantie kwamen de zoeaven vooral uit Frankrijk en België, maar al gauw volgden meer landen. Onder meer uit Canada, de Verenigde Staten, Engeland, Portugal en Spanje gingen tientallen en soms honderden katholieke jongens naar de Pauselijke Staten, maar ook uit het Ottomaanse Rijk, Abessinië, Ecuador en het Russische Rijk kwamen vrijwilligers.

Het was echter Nederland dat de kroon spande. Wils was namelijk niet de enige Nederlander die zich naar Rome haastte, verre van zelfs. Van de 9695 pauselijke zoeaven waren er 3081 uit Nederland afkomstig. Gedurende hun dienstjaren waren zij de grote trots van het katholieke volksdeel. Met een eindeloze hoeveelheid artikelen berichtte de nationale katholieke pers over hun wel en wee, en ook via brieven en verhalen van teruggekeerde zoeaven, al dan niet op verlof, bleven de Nederlandse katholieken goed op de hoogte van hoe het de pauselijke vrijwilligers verging. Het enthousiasme nam gigantische vormen aan. Gesneuvelde zoeaven werden als martelaren beschouwd en toen de zoe-

aven in oktober 1870 definitief weer naar Nederland kwamen wachte hun een heldenontvangst. Met het oprichten van monumenten en het organiseren van demonstraties hielpen de zoeaven zelf hun eigen legende na terugkeer in stand houden.

Er wachtte hun bij thuiskomst tegelijkertijd ook een bittere verrassing. Vaak tot hun verbazing moesten de zoeaven vaststellen dat zij hun Nederlandschap verloren hadden, omdat ze dienst hadden genomen in het leger van een vreemde vorst. Veel kon het de vrijwilligers niet deren; bij vertrek waren hun burgerrechten niet al te uitgebreid geweest, en binnen het eigen milieu deed bij terugkeer hun staatloosheid niets aan hun heldendom af. Tot diep in de jaren twintig van de twintigste eeuw bleven de vrijwilligers van de paus gerespecteerde en gezaghebbende figuren in de eigen katholieke sfeer. Bij menige trouwerij, optocht en ceremonie waren zij in hun uniformen graag geziene gasten.

Naarmate de decennia verstreken werd de roem van de zoeaven minder. Toen de laatste Nederlandse zoeaaf kort na de Tweede Wereldoorlog stierf wisten veel katholieke Nederlanders nog wel dat er veel landgenoten voor de paus hadden gestreden, maar wat de zoeaven precies naar Rome had gedreven, waarom de paus hen nodig had en waarom zij zo graag hun leven voor hem in de waagschaal hadden gelegd: het was uit het collectieve geheugen weggesijpeld. De verregaande ontzuiling en ontkerkelijking van de jaren zestig deed de herinnering aan de zoeaven nog verder afkalven. Op katholieke scholen was de geschiedenis van de zoeaven lange tijd gemeengoed geweest, maar de aandacht ging steeds meer uit naar algemene, nationale geschiedenissen. De zoeaven pasten daar met hun uitgesproken roomse ideeën en daden niet meer bij. Langzaam maar zeker verdwenen de zoeaven richting het rijk der vergetelheid.

Helemaal vergeten zijn de zoeaven nooit. Parallel aan de groeiende onbekendheid van de Nederlandse zoeavengeschiedenis ontstond vanaf de jaren zestig een weinig zichtbare, maar vrij stabiele stroom van kleine publicaties over deze opmerkelijke episode uit de Nederlandse geschiedenis. Het waren vooral heemkundi-

gen, onderzoekers van de eigen leefomgeving, die de zoeaven in ere hielden. Met artikelen en boekjes als ‘De Gemertse Zouaven’, ‘Soester soldaten in het leger van de Paus’ en ‘Pauselijke zouaven uit Deventer’ richtten zij zich op zoeaven uit één plaats of streek.³ Dergelijke publicaties vol korte zoeavenbiografietjes van meestal een alinea lang verschijnen nog steeds en worden inmiddels aangevuld met uitgewerkte reisverslagen en dagboeken van individuele zoeaven.⁴

Maar boeken of studies die het verhaal van de Nederlandse zoeaven in breder perspectief vertellen zijn er nauwelijks. Het waardevolle, maar gedateerde werk *Uit het epos der 3000 Nederlandse zouaven* (1947) van broeder Christoffor is tot op heden de belangrijkste monografie over de zoeaven.⁵ Met *De vuist van de paus* stelde Wim Zaal daar in 1980 een kritischer boek vol mooie anekdotes tegenover, en ook het recente *Soldaten van God* van Kees Schaepman uit 2019 biedt een heldere synopsis van de Nederlandse zoeavengeschiedenis.⁶

De drie werken hebben echter één en dezelfde omissie: het perspectief van de Nederlandse zoeaven zelf ontbreekt. Hier en daar halen de auteurs een zin uit een zoeavenbrief aan ter illustratie van hun betoog, maar de zoeaven ontberen grotendeels een eigen stem. Dat is opvallend, want in het zoeavenmuseum in Oudenbosch liggen talloze brieven en dagboekantekeningen van de zoeaven vrij toegankelijk opgeslagen. Bovenal is het een groot gemis. Door de nagelaten egodocumenten van de zoeaven grotendeels te negeren, hebben schrijvers en historici tot nu toe geen helder inzicht verschaft in de belangrijke vraag hoe de Nederlandse zoeaven zelf hun jaren in dienst van de paus hebben ervaren.

Buitenlandse historici hebben zich evenmin aan dit vraagstuk gewaagd. De geschiedenis van de pauselijke zoeaven is in met name Frankrijk en Italië steeds vaker onderwerp van studie. Historici uit deze landen refereren weliswaar altijd aan de grote hoeveelheid Nederlanders in het zoeavenkorps, maar vanwege taalbarrières laten zij het na Nederlandse bronnen te raadplegen.⁷ Datzelfde geldt voor algemenere (Engelstalige) studies over katholicisme in de negentiende eeuw en het conflict tussen de paus en

Italië. In zijn fraaie en doorwrochte werk over de militaire geschiedenis van de Pauselijke Staten biedt David Alvarez bijvoorbeeld een duidelijk beeld van de strijd tussen 1860 en 1870, maar rept hij nauwelijks een woord over de Nederlandse inbreng.⁸

Dit boek vertelt de geschiedenis van de Nederlandse pauselijke zoeaven voor het eerst vanuit hun eigen ervaringen. Op basis van nagelaten brieven en een dagboek volgt dit werk vier jonge Nederlanders op de voet door de jaren van hun zoeavenbestaan. Eén van hen is al langsgesproken: de in Ravenstein geboren Ignatius Marie Petrus Alphonse Wils (1849-1873). Het viertal bestaat verder uit Alkmaarder Franciscus Gerardus Aghina (1835-1908), Gilbertus Theodorus Gijsbers (1841-1923) uit Gemert en Petrus Johanneszoon Jong (1842-1867) uit Lutjebroek. Hun lotgevallen als zoeaaf stonden niet op zichzelf. Om een zo volledig mogelijk beeld van de zoeavengeschiedenis te geven, worden de wederwaardigheden van Aghina, Gijsbers, Jong en Wils doorlopend aangevuld met

Links: Ignace Wils als sergeant in het zoeavenbataljon, medio 1867.
Rechts: Portret van vermoedelijk Frans Aghina als pauselijk zoeaaf, circa 1868.
Mogelijkerwijs gaat het om zijn broer Felix.

Links: Bert Gijsbers in zoeavenuniform, circa 1866. Dergelijke kleine portretten waren relatief goedkoop, en graag geziene souvenirs voor familieleden in Nederland.

Rechts: Pieter Jong in vol ornaat, circa 1866. De lage stoel accentueert Jongs relatief lange gestalte. De Sint-Pieter waar hij in de studio voor poseert was een geliefde achtergrond voor zoeavenportretten.

informatie over en van andere pauselijke vrijwilligers uit Nederland en daarbuiten.

Daarnaast wil dit boek niet alleen de zoeavengeschiedenis vertellen vanuit het perspectief van de zoeaven zelf, maar ook aantonen hoe de kleine levens van deze onbekende Nederlanders onlosmakelijk vervlochten raakten met de grote geschiedenis. De zoeavenlevens van het viertal worden daarom opgetekend tegen de achtergrond van grote maatschappelijke ontwikkelingen die zich in dit tijdvak voordeden, waaronder de katholieke emancipatie, het Risorgimento en internationaal antirevolutionaire bewegingen als het legitimisme en carlisme. In hun dromen, denken en daden werden de zoeaven ontegenzeggelijk beïnvloed door dergelijke maatschappelijke veranderingen te midden waarvan

hun levens zich afspeelden, maar ze gaven, zoals dit verhaal demonstreert, hier zelf ook mede vorm aan.

De keuze om uit alle 3081 Nederlandse zoeaven juist Aghina, Gijsbers, Jong en Wils uit te lichten om deze geschiedenis te vertellen heeft twee hoofdredenen. De eerste is pragmatisch van aard. Het viertal heeft relatief veel bronnenmateriaal nagelaten. Hun overgeleverde egodocumenten bieden door de kwantiteit ervan alleen al een buitengewoon brede inkijk op het Nederlandse zoeavenleven van alledag. De tweede reden zit in de representativiteit van het viertal. Aghina en Gijsbers zijn voorbeelden van hoe het de meeste Nederlandse zoeaven verging. Zij dienden twee jaar in het leger van de paus en leefden bij terugkeer een leven in betrekkelijke anonimiteit. Zonder al te ver op de zaken vooruit te lopen: de zoeavenlevens van Jong en Wils verliepen verre van doorsnee. Door een combinatie van toeval en bewuste keuzes groeiden zij uit tot de bekendste zoeaven van Nederland.

Bij elkaar genomen laten de keuzes, ervaringen en dadendrang van het viertal een veelkleurige en evenwichtige getuigenis van de Nederlandse zoeavengeschiedenis zien. Want boven alles zijn Frans Aghina, Bert Gijsbers, Pieter Jong en Ignace Wils alle vier, hoe verschillend hun levens ook waren, exemplarische kinderen van hun tijd. Als jonge katholieke mannen die geraakt waren door de noodroep uit Rome verlieten zij net als duizenden anderen wereldwijd huis en haard om als martelaren voor de paus te strijden.

De geschiedenis van hun strijd begon in 1846, toen in Rome een nieuwe paus werd gekozen.

PROLOOG

De paus in het nauw

De stem van kardinaal Giovanni Maria Mastai-Ferretti verzwakte met elk nieuw briefje dat hij voorlas. De vijftig andere kardinalen die in het pauselijk paleis op de Quirinaal rondom hem zaten schoven onrustig heen en weer, hun oren gespitst op de prevelende stemmenteller. ‘Gizzi, Mastai-Ferretti, Lambruschini, Mastai-Ferretti, Mastai-Ferretti, Gizzi, Mastai-Ferretti, Lambruschini, Mastai-Ferretti,’ fluisterde Mastai-Ferretti nauwelijks hoorbaar tussen het geritsel van de stembriefjes door. ‘Mastai-Ferretti, Mastai-Ferretti, Gizzi, Lambruschini, Mastai-Ferretti, Mastai...’ Zijn stem stokte, zijn lichaam schokte. Hevig trillend wierp hij een vertwijfelde blik naar boven, aangedaan als hij was door het vooruitzicht dat Christus uitgerekend hem, de bisschop van het nietige Imola, tot Zijn plaatsbekleder op aarde had verkozen.

Hij vermande zich. Nog eens achttienmaal tastten de vingers van Mastai-Ferretti in de als stembus dienstdoende miskelk, en evenzoveel keren ontvouwden de verformfaaide papiertjes zijn eigen naam. Nu het zeker was dat hij de leider van de katholieke kerk zou worden, vroeg de aangeslagen Mastai-Ferretti de andere kardinalen hem te excuseren als stemmenteller. Zij weigerden. Zo kwam het tot de vreemde gewaarwording dat kardinaal Giovanni Maria Mastai-Ferretti in de avond van 16 juni 1846 zichzelf na een kort conclaaf uitriep tot paus.¹

Een nieuwe paus, een nieuwe koning

Op voorhand hadden slechts weinigen deze uitkomst kunnen bevroeden. Mastai-Ferretti zelf nog het minst. Amper 54 jaar was hij, en hoewel hij vanwege zijn betrekkelijk liberale ideeën en

Staatsieportret van Paus Pius IX (r. 1846-1878) rond 1865.

het degelijke bestuur van zijn bisschopsdom Imola door sommigen als een kandidaat voor het pausschap werd gezien, gold aartsbisschop Mastai-Ferretti bij de dood van paus Gregorius XVI niet bepaald als een echte kanshebber voor de pauselijke tiara.

De ware papabili waren achtereenvolgens kardinaal Gizzi, die de gunst genoot van het Romeinse volk, kardinaal Bernetti, die de steun had van Pruisen en Rusland, en kardinaal Lambruschini, die de voorkeur had van het conservatieve kamp. Met name laatstgenoemde werd aan de vooravond van het conclaaf gezien als de nieuwe paus. Hij was immers de voorkeurskandidaat van Metternich, de machtige kanselier van het Keizerrijk Oostenrijk die er

veel aan gelegen was een conservatieve paus in Rome te hebben. Metternich was dan ook voornemens het conclaaf te beïnvloeden via zijn landgenoot kardinaal Gaisruck. Het hoofddoel was om er in elk geval voor te zorgen dat Bernetti géén paus zou worden. Als het even kon moest Lambruschini na het conclaaf op de troon van Petrus plaatsnemen.²

Maar Gaisruck had getreuzeld om vanuit zijn aartsbisschopszetel Milaan naar Rome af te reizen. Eenmaal haastig op weg had hij de pech dat er in de buurt van Parma een wiel van zijn koets af brak. In plaats van door te reizen in een andere wagen besloot de Milanese aartsbisschop te wachten op reparatie.³ Die keuze pakte nogal onhandig uit. Veel te laat voor het conclaaf kwam Gaisruck te Rome aan. Tot zijn verbazing moest hij constateren dat van Metternichs plannen om zijn droomkandidaat Lambruschini op de pauselijke troon te krijgen niets terecht was gekomen. De aanwezige kardinalen, vijftig in totaal en nagenoeg allemaal afkomstig uit het Italiaanse schiereiland, hadden weliswaar niet de liberale Gizzi of de zeer ongewenste Bernetti gekozen, maar in het ijtempo van twee dagen waren zij uitgekomen bij de gematigd liberale Mastai-Ferretti.

Eenmaal bekomen van de schrik maakte Mastai-Ferretti zich klaar om onder een nieuwe naam als paus door het leven te gaan. Hij koos voor Pius, zichzelf noemend naar twee voorgangers. Onder het pontificaat van Pius VII had hij gekozen voor het priesterschap, onder diens opvolger Pius VIII was Mastai-Ferretti tot bisschop verheven. Voortaan ging hij zelf als Pius IX door het leven, of op zijn Italiaans: Pio Nono. Op 21 juni 1846 ontving hij de pauselijke tiara op zijn hoofd in een plechtige kroningsceremonie in de Sint-Pieter. Het pauselijke hoofddekseel bestond uit een nogal lijvige driedubbele kroon die zowel de religieuze macht symboliseerde die Pius nu uitoefende, alsook zijn wereldlijke gezag. Zijn verkiezing tot paus had Mastai-Ferretti namelijk niet alleen tot leider van de katholieke wereldkerk gemaakt. Het ontvangen van de pauselijke tiara betekende dat hij tevens de absolute vorst was geworden van een groot koninkrijk in het midden van het Italiaans schiereiland.

Het was een koninkrijk met oude wortels. In 756 had de Frankische koning Pepijn de Korte een groot gebied in Midden-Italië aan paus Stefanus II geschonken, waarna het land sindsdien onder pauselijk gezag had gestaan en als de Pauselijke Staten bekend was geworden. Ten tijde van Pius' aantreden vormde het uitgestrekte koninkrijk op tal van vlakken een uitzondering in Europa. Om te beginnen bestond vrijwel het gehele ambtenaren- en bestuursapparaat van de Pauselijke Staten uit priesters, met de paus aan het hoofd als opperpriester. Van burgemeesters tot rechters, en van belastinginners tot ministers, nagenoeg alle overheidsfuncties werden bekleed door mannen die hun leven aan de kerk en God hadden gegeven. Deze zogeheten papocratie was het sterkst aanwezig in Rome zelf. Van de circa 175.000 inwoners die de stad bij het aantreden van Pius IX in 1846 telde droegen er zo'n 7000 een soutane, de herkenbare geestelijke kledij. Niet zelden waren dit mannen op leeftijd. De Pauselijke Staten waren dan ook niet alleen een papocratie, maar tevens een gerontocratie, een bejaardenbewind.⁴

Een gerontocratie die bovendien halverwege de negentiende eeuw niet was meegegaan in de vaart der volkeren. De Industriële Revolutie was geruisloos aan de Pauselijke Staten voorbijgegaan. Terwijl in de rest van Europa de stoommachine furore maakte, bleef het pauselijke koninkrijk hangen in de achttiende eeuw. Armoede en werkloosheid waren er alomane aanwezig. Slechts groot-schalige armenzorg, geleid door de talloze kloosters die de Pauselijke Staten rijk waren, waarborgde dat de bevolking van zo'n 3 miljoen zielen niet de hongerdood stierf. Ironisch genoeg wisten diezelfde kloosters dankzij de armoede die zij bestreden zich verzekerd van een continue stroom aan novicen, in de vorm van zuigelingen die door armlastige families voor de deuren van kloosters te vondeling werden gelegd.⁵

De vernieuwingsgezinde, maar vaak ook weifelachtige Pius probeerde vanaf zijn prilste regeerdagen te breken met de sociaal-economische malaise waarin zijn nieuwverworven koninkrijk zich bevond. Hij schraptte diverse belastingen, gaf de opdracht tot verschillende economische projecten die veel arbeid opleverden

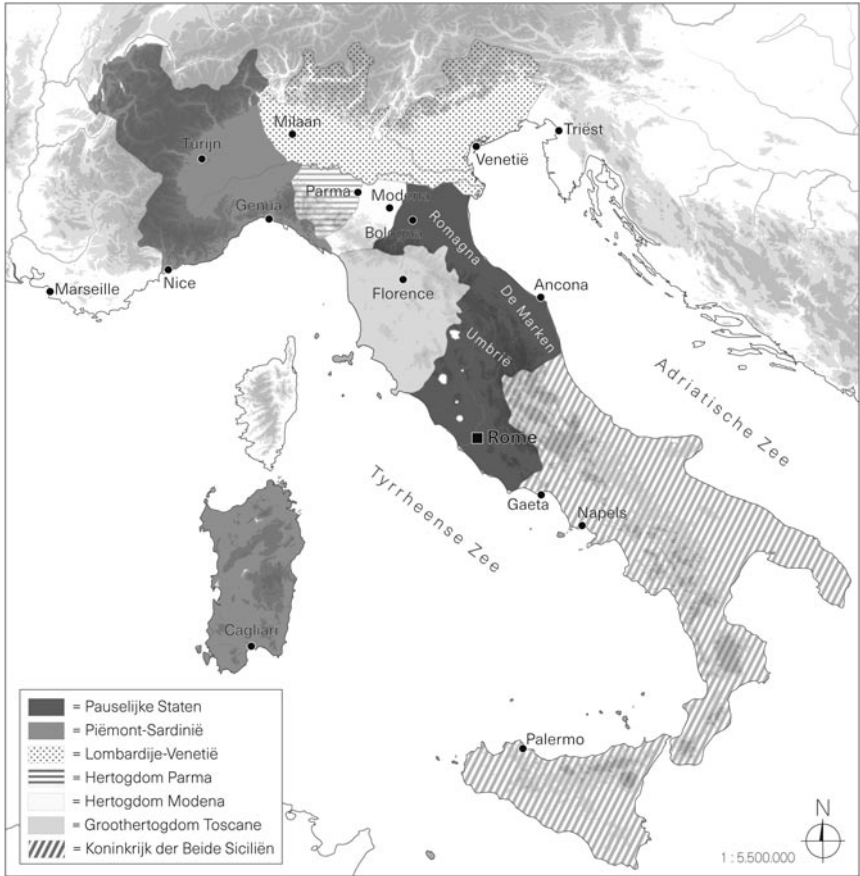
en liet spoorwegen en gasverlichting in Rome aanbrengen. Ook gaf hij direct blijk van zijn gematigd liberale inborst. Een maand na zijn kroning liet Pius per decreet vierhonderd politieke gevangenen vrij, een besluit dat op grote instemming onder de Romeinse bevolking kon rekenen. De jubelstemming werd vergroot toen Pius de populaire liberale kardinaal Gizzi aanstelde als zijn staatssecretaris, een functie die grofweg neerkwam op die van eerste minister. Toen hij in 1847 als een van de weinige vorsten in Europa een beperkte vorm van persvrijheid toestond in zijn koninkrijk, steeg de populariteit van de paus tot een absoluut hoogtepunt.⁶

Bewonderaars in binnen- en buitenland zagen de hervormingsdrift van Pius goedkeurend aan. Na jaren van hardvochtig conservatisme was er nu een relatief jonge bisschop tot paus van de kerk gekroond die de Pauselijke Staten en Rome richting het liberalisme stuwde. Hun vreugde was van korte duur. Politieke ontwikkelingen in en rondom de Pauselijke Staten maakten dat Pius na enkele jaren radicaal van koers wijzigde.

Het revolutiespook

De Italiaanse laars was van oudsher staatkundig versplinterd. Dat was niet anders toen Pius in 1846 aan de macht kwam. Het noorden van het schiereiland was verdeeld tussen het Koninkrijk Piëmont, ook wel het Koninkrijk Sardinië geheten, en het Koninkrijk Lombardije-Venetië, waar de Oostenrijkse keizer de scepter zwaaide. Het midden van de laars was grotendeels toebedeeld aan de paus, terwijl er ook enkele hertogdommen waren waar verwanten van de Oostenrijkse keizer op de troon zaten. Het zuidelijke gedeelte van het schiereiland werd gevormd door het Koninkrijk der Beide Siciliën, waar een vorst uit het oude geslacht van Bourbon regeerde.

Nationalisten in heel Italië wilden af van deze grenzen. Zij stonden een staatkundig verenigd Italië voor. Over wie er de politieke leiding zou hebben – een president, koning of de paus – verschilden zij van mening, maar hun politieke beweging groeide gedurende de negentiende eeuw gestaag. Hun roep om eenheid

Het Italiaanse schiereiland omstreeks 1848.

bleef niet bij woorden alleen. Met opstanden en revolutie trachten Italiaanse vrijheidsstrijders zowel de Oostenrijkse vorsten uit Italië te verdrijven, alsook de Italiaanse autocratische monarchen op het schiereiland te dwingen tot een progressievere manier van regeren.

Toen Mastai-Ferretti in 1846 tot paus verkozen werd en hij een liberale koers ging varen, hadden de aanhangers van de Italiaanse eenheidsbeweging goede hoop dat de nieuwe kerkvorst een hoofdrol zou kunnen gaan spelen binnen dit zogeheten Risorgimento, de beweging en politieke ontwikkeling om van het verdeelde Italië één staat te maken. Drie jaar voor Pius' verkiezing, in 1843, was er nog een invloedrijk werk verschenen van de priester Vincenzo Gioberti, waarin hij gepleit had voor een Italiaanse statenbond onder leiding van de paus. Met het aantreden van de ogenschijnlijk liberale Pius leek het uur aangebroken om die wens waarheid te laten worden. Er kwam niets van terecht.

Het jaar 1848 vormde hierin een beslissend kantelpunt. In tal van Europese landen woedden tijdens dit revolutiejaar grootschalige rellen en opstanden die tot regimewisselingen leidden. Te Parijs riepen revolutionairen de Tweede Republiek uit; in Wenen moest Metternich het veld ruimen. Ook in Nederland was het onrustig. Een combinatie van beweegredenen – waaronder niet alleen oprechte angst voor revolutie, maar ook een dreigende ont-hulling van zijn bisexualiteit – bracht koning Willem II ertoe de staatsman Johan Rudolph Thorbecke opdracht te geven een nieuwe grondwet te schrijven.⁷

Het revolutiespook dat door Europa rondwaarde ging evenmin stilletjes aan de Italianen voorbij. Gesteund door het nieuws dat Metternich gedwongen was af te treden braken er in Lombardije-Venetië opstanden uit tegen het Oostenrijkse regime. Ook in de door Oostenrijk gedomineerde centrale hertogdommen waren er onlusten. Daar bleef het niet bij. Gebruikmakend van de onrust in de Habsburgse landen en om de gemoederen in zijn eigen koninkrijk te bedaren, verklaarde koning Karel Albert van Sardinië in maart de oorlog aan Oostenrijk.

Pius IX moest zijn kaarten op tafel leggen. In korte tijd was hij

de hoop van de liberale Italianen geworden, de beoogde voorman van een verenigd federaal Italië. Nu Piëmont de oorlog had verklaard aan Oostenrijk moest blijken wat die hoop waard was. Onder druk van de publieke opinie zegde Pius zijn steun toe. Een kleine 7500 man marcheerde vanuit de Pauselijke Staten naar het noorden om de legers van Piëmont te steunen, en ook uit andere Italiaanse staten spoedden manschappen zich noordwaarts. Het liep uit op een afgang. Na kleine initiële successen van Piëmont trok Pius zijn steun eind april 1848 terug. Bang als hij was voor een schisma wilde de paus geen oorlog voeren tegen een katholieke mogendheid. Kort daarop moest ook het Koninkrijk der Beide Siciliën zijn steun intrekken wegens interne spanningen. Koning Karel Albert van Piëmont stond er nagenoeg alleen voor. Hij had gehoopt in deze zogeheten Eerste Italiaanse Onafhankelijkheids-oorlog in elk geval Milaan en Venetië te bevrijden van de Oostenrijkers, maar zijn legers werden in de loop van 1849 tweemaal vernietigend verslagen door de Oostenrijkse veldmaarschalk Josef Radetzky.

Terwijl Johann Strauss in Wenen in de maanden die volgden furore maakte met zijn *Radetzky* mars stond het water in Rome paus Pius IX aan de lippen. Nu duidelijk was geworden dat van Pius geen heil meer te verwachten was voor een Italiaanse eenwording, loerden vanaf de zomer van 1848 overal in de stad revolutionairen op kansen om het pauselijke gezag omver te werpen. Aanslagen vormden een beproefd wapen. In de herfst sloeg de vlam echt in de pan. Op 15 november 1848 vermoordden opstandelingen eerste minister Pellegrino Rossi met dolksteken op de trappen van het pauselijk paleis op de Quirinaal. Een dag later werd een priester vanuit een kerktoeren neergeschoten. Enkele uren later trokken duizenden Romeinen naar de Quirinaal om samengedromd voor het paleis een democratisch gekozen regering te eisen.⁸

Pius zat in een spagaat. De paus-koning voelde dat de macht in Rome hem aan het ontglippen was. Het zou niet lang meer duren of de woedende volksmenigte zou het paleis met geweld bestormen. De Zwitserse Garde, de lijfwacht van de paus, zou weinig

uit kunnen richten tegen het razende Romeinse rapille. Ingaan op de verregaande eisen van het morrende volk kon en wilde de paus-koning nochtans niet. Daarop zag hij nog maar één mogelijkheid. Verkleed als een simpele priester ontvluchtte Pius via een zijuitgang op 24 november 1848 zijn residentie en nam hij per koets de wijk naar Gaeta, een versterkte grensstad in het naburige Koninkrijk der Beide Siciliën.

In Rome verklaarde de revolutionaire partij na Pius' vlucht de pauselijke macht vervallen. Enkele weken later, begin 1849, riep zij er de Romeinse Republiek uit. Terwijl de revolutionairen te Rome hun republiek probeerden vorm te geven, beraamde Pius in Gaeta een herovering van zijn macht. Samen met zijn nieuwe staatssecretaris Giacomo Antonelli riep hij weldra de hulp van Oostenrijk, Spanje, Frankrijk en het Koninkrijk der Beide Siciliën in. Tezamen zouden de staten de Romeinse Republiek verslaan en Pius opnieuw in Rome installeren. Een maand later voegden zij de daad bij het woord. Na een aanvankelijk onverwachts felle verdediging van de stad onder leiding van beroepsrevolutionair Giuseppe Garibaldi wisten Franse troepen Rome op 30 juni 1849 te heroveren. Een paar maanden later maakte paus Pius IX zijn feestelijke rentree in de stad. Van al zijn liberale aspiraties was toen niets meer over.

Piëmont leidt de dans

Terug in Rome haalde Pius de conservatieve teugels aan. De liberale aspiraties die hij bij zijn aantreden in 1846 had waren met het uitbreken van de revolutie als sneeuw voor de zon verdwenen. De paus was nu voornemens de Pauselijke Staten als vanouds op autocratische wijze te besturen. Maar de tijden van weleer waren nu echt voorbij. De eenheidsgeest was in geheel Italië uit de fles en liet zich er niet meer in terugstoppen. In de jaren die volgden op 1848 nam het noordelijke Koninkrijk Piëmont het voortouw in het streven naar eenheid. Aan het hoofd van het koninkrijk stond inmiddels de jonge Viktor Emanuel II, die zijn vader Karel Albert na het fiasco van de Eerste Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog als koning was opgevolgd. Het meesterbrein

van de Piëmontese politiek was evenwel zijn eerste minister, graaf Camillo Benso di Cavour.

De Piëmontese premier moest weinig hebben van de Pauselijke Staten. 'Een schande voor Europa' noemde hij de pauselijke regering.⁹ Er was Cavour dan ook veel aan gelegen om de paus opnieuw uit Rome te verdrijven, en Piëmont tot spil van het Risorgimento te maken. Met die gedachte ving hij aan met zijn plannen, die tot een staatkundige aardverschuiving in Italië leidden. Via politieke meesterzetten breidde Cavour eerst en vooral de macht van Piëmont in rap tempo uit: Lombardije werd in 1859 met hulp van de Franse keizer Napoleon III in de Tweede Italiaanse Onafhankelijkheidsoorlog aan de Oostenrijkers ontfutseld en bij Piëmont gevoegd. Een jaar later volgden de centrale hertogdommen en het gebiedsdeel Romagna, dat onderdeel was van de Pauselijke Staten. Als dank voor de steun kreeg Frankrijk van Piëmont de streek Savoye en de stad Nizza, die tot Nice werd omgedoopt. Zo schiep Cavour in slechts enkele jaren een Piëmontees koninkrijk dat in het voorjaar van 1860 een groot gedeelte van Noord- en Centraal-Italië besloeg. Rond Venetië waren de Oostenrijkers de baas, in Midden-Italië zat Pius IX op zijn pauselijke troon en in het zuiden regeerde Frans II van Bourbon over het Koninkrijk der Beide Siciliën.

Pius had in deze ontwikkelingen geen leidende rol gespeeld. Verre van zelfs. Als toeschouwer had hij aan de zijlijn staan toekijken hoe het politieke schouwspel zich ten noorden van zijn rijk voltrok. In eerste instantie leek hij het zich ook te kunnen permitteren om toeschouwer te blijven, zolang zijn eigen territoriale integriteit ongemoeid zou worden gelaten. De annexatie van Romagna, pauselijk gebied, en de onmacht van Oostenrijk enerzijds en de onwil van Frankrijk anderzijds om dit te beletten hadden hem echter doen inzien dat dit een illusie was. Het Risorgimento ging definitief niet aan de Pauselijke Staten voorbij. De paus moest partij kiezen.

Pius' situatie werd nog penibeler toen in mei 1860 de onvermoeibare Giuseppe Garibaldi sloop ging te Genua. De beroemde vrijheidsstrijder was in 1848 al betrokken geweest bij de Romeinse

Republiek en zag nu opnieuw zijn kans schoon om een revolutie te ontketenen. De bestemming van Garibaldi was ditmaal Sicilië. Gesteund door 1089 vrijwilligers, gestoken in rode hemden die ooit verkregen waren uit een partij slachthuis kleding, wist de beroepsrevolutionair in het luttele tijdsbestek van enkele weken bijna het gehele Koninkrijk der Beide Siciliën te veroveren. Nagenoeg heel Zuid-Italië stond na dit bravourestuk onder Garibaldi's bewind.

Cavour kon dit niet over zijn kant laten gaan. Hij vreesde dat Garibaldi niet zou stoppen bij het Koninkrijk der Beide Siciliën, maar mogelijkerwijs ook de Pauselijke Staten zou aanvallen. Rome gold als een hoofdprijs voor Garibaldi en een oorlog met de paus was daarvoor noodzakelijk. Bij een dergelijke aanval zouden de Fransen echter geheid ingrijpen aan de kant van de paus, aangezien de Franse keizer Napoleon III de paus wel móest beschermen, wilde hij in eigen land niet de steun van de katholieke factie verliezen.

Om een frontale oorlog met Frankrijk te vermijden greep Cavour naar een laatste redmiddel. Hij verzamelde een Piëmontese troepenmacht die dwars door het oosten van de Pauselijke Staten naar het zuiden zou oprukken. Op die manier kon hij Garibaldi de pas naar Rome hopelijk afsnijden en hem onder Piëmontees gezag brengen. Zekerheidshalve stelde Cavour de Franse keizer op de hoogte van het plan. Napoleon III stemde oogluikend toe, bang gemaakt door de Piëmontese waarschuwingen dat de revolutie van Garibaldi zou kunnen overslaan naar Frankrijk. 'Succes, maar doe het snel,' gaf Napoleon de Piëmontese delegatie mee.¹⁰ Dat was niet aan dovemansoren gericht. Cavour liet zijn generaals in september 1860 de troepen verzamelen om de Pauselijke Staten binnen te trekken.

Zo zag Pius IX zichzelf aan het eind van de zomer in 1860 plotseling opnieuw ongewild terug in de strijd om Italië. Net als in 1848 vond er een aanval op zijn grondgebied plaats, maar ditmaal had hij niets en niemand om op terug te vallen. Oostenrijks rol op het schiereiland was nagenoeg uitgespeeld, het Koninkrijk der Beide Siciliën was door Garibaldi weggevaagd, Spanje had te

veel binnenlandse problemen om de paus te hulp te snellen en het Frankrijk van Napoleon III gunde Piëmont de vrije hand in Italië, zolang Rome ongeschonden bleef. Paus-koning Pius IX zat opnieuw in het nauw, maar ditmaal kon hij geen kant op. Het pauselijk leger zou de Piëmontese troepenmacht zelf moeten tegenhouden.

1 TE WAPEN!

Kardinaal Xavier de Mérode was een vreemde eend in de pauselijke bijt. De Belgische prelaat was de enige vertrouweling van Pius IX die wist hoe hij een geweer moest hanteren. Hij was er bovendien behoorlijk bedreven in. Als telg uit een roemrijk adellijk geslacht had De Mérode in de jaren 1840 als jongeman gediend in het Franse leger te Algerije, waar hij het prestigieuze Legioen van Eer opgespeld kreeg na enkele gevechtsacties tegen lokale vrijheidsstrijders. Korte tijd daarop had de jonge Belgische edelman het Franse leger verlaten, naar verluidt om een schandaal te ontlopen waarbij hij een rivaal om had gebracht in een duel.¹ Als toevluchtsoord koos de gewezen militair Rome. Daar wisselde De Mérode tot verbazing van vriend en vijand zijn uniform om voor de soutane. Het legde hem op carrièrevlak geen windeieren. Binnen het Vaticaan maakte de Belg tijdens de jaren die volgden een dusdanig goede indruk op Pius dat de kerkvorst hem benoemde tot zijn kamerheer en hem een titulair aartsbisschopsdom schonk.

Legerhervormingen

Lange tijd speelde De Mérode evenwel een betrekkelijk anonieme rol in de kringen rondom de paus. Tot zijn voornaamste portefeuilles behoorden onderwijs, gevangenis en infrastructuur. De toenemende dreiging van Piëmont bracht daar verandering in. Naarmate de macht van Piëmont groeide, groeide ook de invloed van de Belgische kamerheer aan het hof van Pius. Met name nadat Piëmont het pauselijke Romagna in 1859 inlijfde en Pius' schreeuw van woede hierover louter het luchtledige raakte, steunde de paus

qua militaire aangelegenheden steeds meer op De Mérode. De Belgische prelaat was ervan overtuigd dat het verlies van Romagna en de diplomatieke wispelturigheid van de Franse keizer Napoleon III, die dan weer de paus, dan weer Piëmont steunde, hadden aangetoond dat Pius alleen op zijn eigen krachten moest vertrouwen in zijn strijd om het behoud van de Pauselijke Staten. Daartoe pleitte hij voor een vergroot pauselijk leger van zo'n 40.000 tot 50.000 manschappen, bestaande uit buitenlandse katholieke vrijwilligers, later bijgesteld naar circa 25.000 man.² De combinatie van de diplomatieke onbetrouwbaarheid van Napoleon III, de afnemende Oostenrijkse invloed op het schiereiland en het gebrek aan internationale steun bij het verlies van Romagna brachten Pius ertoe de koers van De Mérode na lang aarzelen eind 1859 te volgen.

Een eerste stap voor de verwezenlijking van De Mérodes plannen was het aanstellen van een nieuwe opperste bevelvoerder. Voor deze keuze bleef De Mérode dicht bij huis. Tijdens zijn dienstitijd in Algerije had de Belgische prelaat gediend onder een ver familielid, de Franse generaal Christophe Léon Louis Juchault de La Moricière. Na de voor Frankrijk succesvol verlopen Algerijnse expeditie was La Moricière begin 1848 naar Parijs teruggekeerd. Hij arriveerde er in een woelige tijd waarin politieke omwentelingen elkaar in rap tempo opvolgden. Dat begon al direct na zijn aankomst in de Franse hoofdstad: de Februarirevolutie noopte koning Lodewijk Filips I tot aftreden. In het daaropvolgende voorlopige republikeinse bewind diende La Moricière tijdens de turbulente zomer van 1848 kort als minister van Oorlog, maar de verkiezing van Louis-Napoleon Bonaparte tot president maakte in november dat jaar een eind aan zijn politieke ambities.

De nieuwe Franse president was een zoon van Lodewijk Napoleon die van 1806 tot 1810 als koning over Holland had geregeerd, en was daarmee dus een neefje van de befaamde Napoleon Bonaparte. Net als zijn oom trok Louis-Napoleon Bonaparte als president de macht naar zich toe. In 1851 pleegde hij een staatsgreep en riep zichzelf uit tot president voor het leven. Kort daarop, begin 1852, volgde de bezegeling van de coup d'état toen Louis-